

Skriftkultur og danning. Kva har den nynorske skjønnlitteraturen hatt å seia for danning og identitet?

Jan Inge Sørbo*

Samandrag: Nynorsk-rørsla skaper tidleg eit omfattande organisasjonsliv, der Noregs Mållag og Noregs Ungdomslag spelar ei hovudrolle. Desse miljøa er også nært knytte til folkehøgskulane og dei nynorske lærarseminara. I dette miljøet oppstår det ein eigen dannelsesveg og egne ideal både for liv og litteratur. Den beste litteraturen står i eit dobbelt forhold til desse miljøa; forfattarane er ofte lojale og aktive i organisasjonslivet, men litteraturen deira dreg ofte ideala og særleg den sterke nasjonale optimismen i tvil. Det kan sjå ut som denne spenninga mellom fri skaping og organisasjonslivets forventningar er litterært produktiv.

Nøkkelord: Skriftkultur, danning, nynorsk organisasjonsliv

Keywords: Literacy, Bildung, cultural organisations in early New Norwegian

Innleiing

Bakgrunnen for at eg blir invitert til å seia noko om dette temaet, er nok arbeidet med *Nynorsk litteraturhistorie*, som nyleg har kome ut (2018). Dette arbeidet har, i beste fall, ført til ein breiddekunnskap om nynorsk litteratur, eller snarare ein lengdekunnskap: eit fugleperspektiv over halvtanna hundreår med skjønnlitterær produksjon.

Det er nokre store omgrep i sving her: danning og skriftkultur. Eg skal ikkje gå ein lang veg gjennom definisjonar av omgrepsdrøftingar, men

---

***Korrespondanse:** Jan Inge Sørbo, Institutt for sosialfag, Høgskulen i Volda, Postboks 500, NO-6101 Volda. E-post: jis@hivolda.no

Sitering av dette kapitlet: Sørbo, J. I. (2019). Skriftkultur og danning. Kva har den nynorske skjønnlitteraturen hatt å seia for danning og identitet?. I S. J. Helset & E. Brunstad (red.), *Skriftkulturstudiar i ei brytingstid* (s. 95–103). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.67>
Lisens: CC BY 4.0

peika på eit trekk som er felles mellom dannelsings-tradisjonen og skriftkultur-tradisjonen. Begge er, på ulik vis, kontekstuelle, dei handlar om ei personleg tileigning av verdiar som finst i kulturen. Denne måten å forstå det på har røter både i den aristoteliske dygdsetikken og den filosofiske hermeneutikken. Individet blir ikkje danna i isolat; sjølv søyle-eremittane hadde eit Du å forhalda seg til.

Alasdair MacIntyre bekymrar seg i *After Virtue* (1981) for at oppbrotet frå dygdsetikken har ført til ei utvendig-gjering av etikken, den blir erstatta med ein kategorisk formel eller eit reknestykke. Det siste er vel særleg tydeleg i konsekvensetikken, som primært lagar reknestykke over konsekvensane, og ikkje dreg inn subjektet.

Men i hermeneutikken handlar danninga om å utsetja seg for den framande horisonten, med den risiko at ein må tileigna seg noko som kan truga eiga oppfatning. Forståinga kan berre utvidast når denne risikoen er reell; og risikoen inneber at det finst noko omkring individet som verkar inn på det.

I skriftkulturen er det kontekstuelle sett på eit litt anna vis. Her hevar ein blikket frå den einskilde si evne til å lesa og skriva til dei institusjonane som gjer slike aktivitetar mogelege og viktige; altså opplæring, skule, forlag, aviser, tidsskrift, nyare medium. Perspektivet på skriftkulturen kan ikkje vera einseitig individuelt, sjølv om individet er aktør. Ein tileignar seg dette gjennom sosialisering – eller danning, som er sosialisering med normativt innhald.

Nynorsk litteraturhistorie (som fenomen, ikkje som boktittel) demonstrerer dette svært tydeleg. Den første delen av denne historia handlar om skjønnlitterære forfattarar som i svært mange tilfelle også var forleggarar eller redaktørar. Vinje skapte sine eigne publikasjonar, med *Dølen* frå 1858 som den mest kjende. Garborg tok initiativ til og redigerte, med ulik intensitet, ei heil rekkje publikasjonar – både før han konverterte til målet, og etterpå. Det var eit mønster at han skapte mange av dei fora han skreiv i. Fleire av skriftene hans har også ei dobbelt publiseringshistorie; både *Ein Fritenkjar* (1878) og *Kolbotnbrev* (1890) var publiserte (dels i førebels form) i *Fedraheimen* først. Etter 1890-talet kom det nok ei sterkare differensiering mellom reine publisistar og diktarar, t.d. Rasmus Steinsvik og Garborg – men det var ingen tette skott. Dei tidlege

nynorske avisene var fulle av skjønnlitteratur, dikt og «kjellarar» med framhaldssoger.

Nynorsken skapte også utdanningsinstitusjonar. Den ganske raske utbreiinga av nynorsk frå «teorien» blei lansert av Aasen kring 1850 og til nynorsk var eit raskt veksande skulemål, hadde med målkursa å gjera. Nokså korte kurs i bygd og by, der ein lærde seg å skriva på målet. Då folkehøgskulen vart utvikla i Noreg, frå 1865 av (Sagatun på Hamar, deretter Vonheim i Sel og Gausdal), vart den grundtvigianske kombinasjonen av nasjonalitet og religion raskt omsett til ein kombinasjon av norskdom – nynorskdom – og kristendom. Folkehøgskulane var viktige bastionar for målsaka, det same vart dei små lærarseminara, som somme stader vaks til meir ambisiøse lærarskular. Stader som Elverum, Levanger, Stord og Volda tilbød nynorsk utdanning til lærarane i nærmiljøet. Men dette vart ikkje berre ei utdanningsløype for komande lærarar (slik landsgymnasa vart for komande lektorar og akademikarar). Dei vart også viktige utdanningsinstitusjonar for komande diktarar.

Den institusjonelle bakgrunnen for nynorsk skriftkultur var på lokalt nivå mållaga og ungdomslaga, som talde hundrevis av lokallag då dei organiserte seg nasjonalt (Noregs Ungdomslag i 1896 og Noregs Mållag i 1906).

På regionalt nivå kom så folkehøgskulane, og mange gjekk vidare til dei nynorske lærarseminara.

Aasen og Vinje var for tidlege til dette; Aasen var autodidakt, og Vinje gjekk lærarseminar utan nynorsk-alternativ. Garborg utdanna seg først, så valde han målet. Men etter desse tidlegare storleikane er det nesten vanskeleg å finna nynorske forfattarar som ikkje er innom denne løypa. Henrik Krohn dreiv folkehøgskule sjølv, i Sogndal. Der gjekk Per Sivle i to år. Løland var inspirert av Torkjell Mauland, ein viktig mållærar. Vetle Vislie var lærarskulemann og inspirerte eleven Olav Duun. Den lite kjende Petra Kvisli (den første kvinna som skreiv ein nynorsk roman) arbeidde ved folkehøgskule og amtsskule, og skreiv om norskdoms-sentra. Olav Nygard gjekk to år på Møre Folkehøgskule i Ørsta, der Henrik Rytter periodevis var lærar; begge var inspirert av Shakespeare-dyrkaren Olav Aasmundstad (utdanna ved Vonheim og Askov Folkehøgskule i

Danmark). Og den store samtidige ideologen Olav Aukrust gjekk lærar-seminar i Elverum, der også Sven Moren og Halvor Floden var lærar og elev, og var seinare lærar på folkehøgskulen i Mysen, og (mislykka) rektor i Gausdal og på Dovre. Lars Eskeland på Voss hadde mellom andre Tarjei Vesaas og Ragnvald Vaage som elevar; han var ei inspirasjonskjelde for store delar av det nynorske Noreg, og talane hans reiste folk lange vegar for å høyra. Han hadde ein bror, Severin, som var rektor frå 1917 til 1950 på Stord, med eit avbrot i krigen, då skulen vart stengd.

Også den store modernisten og arbeidardiktaren Kristofer Uppdal gjekk to år på Namdal Folkehøgskule, og eit år på Askov.

Nesten kvar ein dukkar ned i litteraturen frå 1905 til 1940, støyter ein på denne kombinasjonen av nynorsk, folkehøgskule og lærarskule. Og både som underlag og produkt ligg mållaga og ungdomslaga. Både Sven Moren og Ragnvald Vaage hadde t.d. viktige verv i Noregs Ungdomslag. Halldis Moren var dottera til Sven.

Denne institusjonelle ramma skapte ei særeigen form for danning og ein idealisert nynorsk identitet. Det vil seia: ei forventning om tileigna dygder som skulle prega målfolket. Og målfolket var etter eiga oppfatning den kulturelle kjernen i den nye nasjonen. Eit artig arbeid om kva slags *habitus* som fanst i denne kulturelle rørsle, er Aslaug Nyrnes sitt tidlege arbeid om *Det nynorske mennesket* (1985), som er ein analyse av kva slags ideal som fanst i rørsle – bygd på ein analyse av tidsskriftet *Frå Bygd og By*, årgang 1927. Det er ein ideell tekst for mitt tema; den viser nettopp korleis denne rørsle, når ho får utbreiing og tilgang til fleire medium, nettopp argumenterer for ei viss type danning, visse dygder. I etterkrigstida representerer teikneserien *Vangsgutane* (tekst av Leif Halse og teikningar av Jens R. Nilssen) noko av det same: Dei er ranke, redelege, offerviljuge, modige og staute karar. Slik gutar det vil nye Norge ha! Ein lukkast altså i å gjera nynorsken til ein dannings-heim.

Kjernen i den kulturelle prosessen er ulike folkeaktivitetar (mål-arbeid, dans, spel, skriving), arbeid innanfor Noregs Mållag og Noregs Ungdomslag, og eit obligatorisk utdanningsår på ein folkehøgskule, medan grunnlaget for kulturen blir lagt i heimen gjennom normer for kosthald, kledemote, husflidsarbeid og byggeskikk. Den litterære norma er ei romantisk dyrking av nynorsk poetisk-realistisk litteratur. (Nyrnes, 1985, s. 153)

Og litteraturen? Den burde vel gje noko tilbake til dei institusjonane den sprang ut av? Lat meg berre skissera tre mogelege strategiar i litteraturen:

Den pedagogisk-oppdragande strategien: Ein brukar litteraturen til å skapa gode «nynorske menneske», stiller seg i teneste for desse ideala. Det finst mange Vangsgutar i litteraturen. Eg har fest meg ved ein heilt ukjent lyrikar, Olai Aalen, far til brørne Sverre og Leiv Aalen (sentrale teologar ved Menighetsfakultetet). I 1913 gav han ut diktsamlinga *Glør*, og opnar med diktet «Aa kor gildt!»

Aa nøra upp den unge barm
 Og faa han baade vid og varm
 So hjarta bankar sterkt og vilt
 Aa nei aa nei kor det er gildt!
 (Aalen, 1913, s. 7)

Han skriv også om «ei fylking morgonmenn» som likar å stå opp med sola.

Og ungdomsflokken han tek i hand
 og hugheilt med honom røder.
 So tek han raust av sin morgonbrand
 og saar ut i sprakande gløder.
 Og Gud og heim og folk og land
 i morgonsol han maalar
 soleis at hjarto staar i brand
 og alle augo straalar.
 (Ibid. s. 8)

Dette er dannelsesideala i den tidlege målrørsla. Og vi finn mykje av dette også i den store romantiske lyrikken og ikkje minst i den rurale realismen. Her er det harmoni mellom litteraturen og den nynorske identiteten.

Den interne skildringa av nynorske institusjonar: Som ein del av det pedagogiske prosjektet skildrar ein desse institusjonane innanfrå. Ein kan få eit ganske tydeleg inntrykk av ideala (Nyrnes snakkar om idealtypar) i rørsla ved å lesa t.d. *Moren*, *Floden*, og ikkje minst *Hovden*. Den

mest originale skildringa har eg funne hos Matias Orheim, salmedikta- ren og songaren. Han skreiv fleire romanar, mellom andre *I livsens lundar* frå 1911. Det er ei interessant bok på fleire måtar, sjølv om den er tung å lesa. Han fortel nemleg heile historia gjennom å referera innlegg, ofte på rim, som blir framførte i ungdomslaget. Det lokale ungdomslaget kjem i ein konflikt med vekkinga i bygda, og hovudpersonen tek steget over til vekkingskristendommen. Dette er ei viktig konfliktlinje i den tidlege nynorsklitteraturen. Orheim kjende begge miljøa innanfrå; starta i ungdomslaget og gjekk over til vekkingskristendommen, men insisterte på å halda fast ved nokre verdiar frå ungdomslaget. Han heldt fram med spela fele, noko pietistane var svært skeptiske til, og han var svært kulturopen. Boka hans gir ei forklaring på kvifor så mange forfattarar kom frå desse miljøa. Store delar av møteverksemda i ungdomslaga handla nemleg om å skriva og framføra eigne tekstar, og desse tekstane vart i neste omgang publiserte i eigne blad. Forholdet til pietismen var viktig, for det var ei stor, konkurrerande gruppe, med eigne hus og sterke organisasjonar, og dei kjempa om det same publikumet.

Den fristilte skjønnlitteraturen: Det mest interessante er den tredje gruppa, som kjem ut av denne kulturen, men som skriv ting som bryt radikalt med den idealiserte litteraturen. Det gjorde jo Garborg alt før dette organisasjonslivet oppstod. Likevel vart han ein stor helt i rørsla, ein hovding. Men lesingane av han nøytraliserte ofte både religionskritikken og pessimismen. Ser vi på dei store forfattarane i perioden, så ser vi det same mønsteret. Den gode litteraturen problematiserer og utfordrar sentrale element i nynorsk identitet, særleg det positive og optimistiske menneskesynet, «morgonmennene».

Olav Duun (1876–39) har det mest tvitydige og stundom dystre menneskebiletet ein kan tenkja seg. Det skal godt gjerast å finna noko kvassare portrett av ein psykopat enn det han teiknar av «Didrik Dævel» i *Medmenneske* (1929). Det finst ingen Vangsgutar hos Duun, det finst primært borande analyser av vondskapsfulle, irrasjonelle og psykopatiske individ og leiarar. Sjølv heltane er tvitydige, som Ragnhild (*Medmenneske*) og Odin i *Juvikfolke* (1918–23), særleg *I stormen* (1923). Den kjende scena på båtkvelven, der Odin ofrar livet for at fienden Lauris skal

greia seg, blir ofte sett på som ein slags Kristus-figurasjon. Men også den historia er tvtydig, for Odin tek med seg Lauris på sjøen med det heilt eksplisitte føremålet å ta livet av han. Og det er den lyse Ragnhild som utfører drapet i *Medmenneske*. Også Helmer, den sentrale figuren i *Menneske og maktene* (1938), er meir tvtydig enn ein ser ved første blikk.

Tarjei Vesaas (1897–1970) skaper nokre av dei dystraste romanane i heile perioden. Han er tysk-inspirert, og skriv om undergangskreftene, som var eit sentralt tema i sentraleuropeisk åndsliv mellom krigane. Dei fire bøkene om Klas Dyregodt (*Fars Reise*, 1930, *Sigrid Stallbrok*, 1931, *Dei ukjende mennene*, 1932 og *Hjarta høyrer sine heimlandstonar*, 1938) høyrer til dei mørkaste skildringane i samtidslitteraturen, dei er tidleg modernistiske utan å bruka omgrepet. Mennesket har eit farleg valdspotensial hos Vesaas; og dette kan eksplodera når ein minst ventar det. Eit typisk uttrykk for dette er «stupet i panna», som han formulerer i *Kimen* (1940).

Olav Aukrust (1883–1929) er ein av dei store positive ideologane for norskdomsrørsla, og nokre av songane hans (t.d. «Fjell-Norig») har vore identitetsskapande for denne rørsla. Men når ein les heile samlingane, er dei – særleg *Himmelvarden* (1916) – fylt til randa av rotne hus, ruinar, fråflytta gardar, forfall og undergang – som tener som den mørke bakgrunnen for Himmelvarden og synene der.

Kristofer Uppdal (1878–1961) er den første modernisten og den første arbeidardiktaren, ein forfattar av heilt spesielle dimensjonar. Det er svært lite i hans litteratur som går opp med «det nynorske menneske», for han idealiserer arbeidaren, han skriv om industri og by, og han bryt ut av den tidlege nynorske verda, som er dominert av odelsgarden og bygdeproblematikken. Men han er historisk unik, med ei så tidleg skildring av arbeidarrørsla i stort format.

Ein sentral lyrikar som Aslaug Vaa (1889–1965) brukte nok mykje folkloristisk materiale i samlingane sine, med både språk og stader som har tydeleg telemarks-preg. Men i det ho skriv om, i problematikken, er ho svært moderne og skriv i forlengingane av sivilisasjonskritikken som vart formulert av frankfurtarskulen og den politiske delen av psykoanalysen. Og den mest originale realisten i mellomkrigstida var kanskje Gro Holm (1878–1949). Med *Løstølsfolket* (1932–34) gjorde ho opp med den idylliserande skildringa av livet på landsbygda, og teikna eit bilete av slit og

armod, og ho gjorde kvinneperspektivet til det sentrale. Det er no «vi konene» som avgjer om garden blir godt eller dårleg driven, skriv ho.

No er det også slik at diktarar som ekteparet Vesaas, Duun, Vaage og mange andre kombinerte denne skarpare realismen med lojalitet mot ungdomslaga. Dei heldt foredrag og underheldt, og ungdomslaga dyrka skriftene deira. Likevel er det nettopp i spenninga, i brytninga mellom norskdoms-ideologien og den modernistiske fortvilninga at den største litteraturen blir til.

Då er vi tilbake til dannelsings-omgrepet: Det handlar om å møte Det eller Den Andre, og få si oppfatning revidert, måtta utvida sin horisont og retta på sine fordommar. Dette skjer i høg grad med dei sentrale nynorske diktarane, i den grad dei starta opp med «Morgonmennene» sin visjon av livet.

Ein kan ikkje snakka om «den nynorske skjønnlitteraturen» som eit einstemmig fenomen. Nynorskrørsla er litt som Venstre; der det er meir enn eitt medlem, er det ein politisk konflikt. Og rørsla endrar seg.

Ein viktig endringsagent er Tor Jonsson (1916–51), som punkterer det han kallar «den satans cocktailen av nasjonalisme og religion». Han går til åtak på kjerne-førestillingar i «morgonmennene» sin ideologi: at bygda er ein god stad, at det ligg eit stort kulturelt potensial i utkant-Noreg, at dikteren talar med både nasjonens og Guds røyst. Og framfor alt representerer han underklassa, husmannsplassen, drengestova.

På mange punkt peikar dette framover. Etter krigen misser nynorsk litteratur etter kvart ambisjonen om å vera den eine, sanne norske stemma og det eine norske språket. I staden blir dei opptekne av å forsvara utkantar og marginalposisjonar, og på 70-talet slår dette ut i ei dyrking av Bakhtin og karnevalismen. Nynorsk er ikkje ein salme i skogen og Norigs opphavlege røyst («Fjell-Norig»), men snarare spydigheitene formulert på kaia, nidvisene til Sande, ironiane til Økland. Subversjonen blir normal-ideologi, nynorsk identitet blir å vera i opposisjon. Dette endrar også den dominerande religiøse diskursen i nynorsk-litteraturen, som har spela seg ut mellom ei lita gruppe fritenkjarar (Garborg/Fjørtoft/Løland/Berg), eit dominerande grundtvigiansk miljø (folkehøgskulane, Mållaget og Ungdomslaget) og med pietismen som felles prügelnabe. No blir grundtvigianarane fritenkjarar, pietistane blir grundtvigianarar, og pietismen blir borte frå jorda. På same tid blir utdanningsvegen endra,

frå lærarskule til universitet, og alle blir bondestudentar. Til sist overtek skriveakademia utdanninga, og lærer alle meta-perspektiv.

Men den særeigne historiske arven, det er arven frå morgonmennene, som skapte det organisasjonslivet som gjorde nynorsk skriftkultur mogeleg. Dei var også store nok til å ta inn dei som underminerte deira eigen ideologi. Fordi det er så sterke spenningar i denne tradisjonen, er det framleis fascinerande å studera den. Den er aldri heilt som ein trur, den utfordrar eins fordommar. Difor verkar den dannande.

Summary

The New Norwegian movement developed a network of cultural organisations in last decade of the 19th century, dominated by Noregs Mållag (Norwegian language organisation) and Noregs Ungdomslag (cultural work for young Norwegians). These organisations were closely connected to the Danish-inspired «folk high schools» and the teachers' seminaries in rural districts. These settings developed an original kind of Bildung and their own ideals for moral life, built on national and ethical standards. The New Norwegian literature came out of these settings, and their authors were in many ways loyal to their organized world. But in their literary production, they often doubted or even attacked these national and often optimistic values, and came closer to ideals of international modernism of the period.

Litteratur

- Aalen, O. (1913): *Glør*. Risør: Erik Gunleikson.
- Kløvstad, J. (Red.) (1995). *Ungdomslaget. Noregs Ungdomslag 1896–1996*. Oslo: Samlaget.
- Læg Reid, S., Skorgen, T., & Bjerck Hagen, E. (2001). *Hermeneutisk lesebok*. Oslo: Spartacus.
- Løkensgard Hoel, O. (2011). *Mål og modernisering 1868–1940. Norsk Målreising II*. Oslo: Samlaget.
- MacIntyre, A. (1981). *After Virtue*. London: Duckworth.
- Nyrnes, A. (1985). *Det (ny)norske mennesket: Ein litterær analyse av familiebladet For bygd og by*. Oslo: Samlaget.
- Sørbø, J. I. (2018). *Nynorsk litteraturhistorie*. Oslo: Samlaget.